

Molnár Zsolt és Molnárné Czeglédi Cecília :

A teremtő magyar nyelv és tanítása

Második rész: A magyar nyelv hangkövető jellege¹

Sorozatunk első részében megvilágítottuk a magyar nyelv lényegét, a szóbokrok gyökökből, képzők segítségével való létrehozását. A továbbiakban mélyebben megvizsgáljuk nyelvünk építőegységeit, szemrevételezzük természetüket, eredetüket és sajátosságukat.

A magyar nyelv jelentéstani alapegységei

A nyugati nyelvészeti hagyományban a szavakat tekintik a legkisebb, alapvető jelentéstani elemeknek, melyeknek már saját, jól meghatározott, különálló, állandó jelentésük és alakjuk van. Az alacsonyabb szintű szóalkotó elemeket (idegen szóval morfémákat) nem tekintik állandó, elkülönült egységeknek, sokszor nem is tudják azonosítani őket. E nézet igaz lehet a nyugati nyelvészek által legalaposabban tanulmányozott nyelvekre, melyekre nyelvészeti hagyományuk épül, a hajlító (inflektáló), valamint az elkülönítő (izoláló) nyelvekre, viszont egyáltalán nem igaz a magyarra – mint, ahogy láttuk az előző részben, és tanulmányozzuk majd később is – és nagy valószínűséggel nem igaz a többi ragasztó nyelvre sem. A magyarban a gyökök, képzők és viszonyragok (valamint, ha megkülönböztetjük őket, a jelek) tekinthetők az alapvető jelentéstani egységeknek, melyekből a jelentésháló építése indul. Egyértelműen meghatározott, változatlan jelentést hordoznak, állandó, biztos alakjuk van, vagyis a jelentéstani alapegységtől megkövetelt minden ismérvteljesül.

Sir John Lyons híres és számos kiadást megért „Semantics” című jelentéstani alaplétevényében² így ír: „A ragasztó nyelvek esetében a szóalak egyértelmű és változatlan szóalkotó elemek (morfémák) sorozatára bontható, hasonlóan, ahogy az elválasztó (izoláló) nyelvek szavai állandóak; a ragasztó nyelvek esetén inkább a szóalkotó elemek (a morfémák), mintsem a szavak az alapvető nyelvtani egységek. De a hajlító (inflektáló) nyelvek esetén, mint például a latin vagy a görög, melyekre a nyugati nyelvészet elsősorban épített, (és ahonnan a más rendszerű nyelvek vizsgálatába számos fogalmat helytelenül átvitt), ... a szóalak kisebb nyelvtani egységekre való bontása (már, ahol egyáltalán lehetséges), nem eredményezi állandó, változatlan szóelemek (morfémák) sorozatát.”

A ragasztó nyelvekben a szóelemeket kell tekinteni az alap nyelvi egységnek. A magyarban körülbelül kétezer (vagy valamivel kevesebb) gyökből, kb. 30 elemi (és néhány tíz összetett) képző segítségével hozzuk létre szavainkat, melyek szervesen szóbokorba szerveződnek. Szavaink száma nagyon magas, mivel az összekapcsolási lehetőségek száma a képzési folyamatban, az 5-6-7, stb. hosszú képzési láncban, nagyon nagy, gyakorlatilag szinte „végtelen”. Számítási törvény, hogy ha ugyan korlátozott, kisebb halmazból választhatunk csak, de több lépésben, akkor a végeredmény nagyon magas lehet, mivel az eredmény a lépések számával hatványozottan (exponenciális arányban) nő. A gyakorlatban a képzőket nem lehet teljesen szabadon egymáshoz kötni, csökken így a számosság, de még is nagyon magas. A magyar nyelv (és valószínűleg más ragasztó nyelvek) esetében Chomsky ‘létrehozó nyelvészeti alapelve’ nem csak a mondatok (szavakból történő) létrehozására, hanem a szavak (szóelemekből: gyökből és képzőkből való) megalkotására is alkalmazható.

A szóelemek (gyökök, képzők, viszonyragok, jelek) a jelentés legkisebb egységei a magyar nyelvben?

Alattuk csak a beszédhangok (vagy -hangzók, ahogy a hangzótan – idegen szóval fonematika nevezi) szintje található.

A hang mozgó hullám, valamely közeg továbbítja, a fül észleli. A hangforrás lehet természeti, művi és emberi. A beszédhangok az emberi beszéd hangjai. A beszédhangzók (vagy röviden hangzók) a kissé különböző beszédhangok csoportjai, de amelyeket az ember még egy hangzónak tekint, vagyis ugyanazt a nyelvi feladatot látják el. Az emberi beszéd legkisebb egységei, feladatuk a jelentésbeli eltérések kifejezése.

¹ A szerzők honlapja: <http://www.tisztamagyar nyelv.hu/>

² John Lyons: Semantics. Cambridge University Press, 1977-1996, p. 72.

Hangkövetés

Ferdinand de Saussure (1857-1913) munkássága óta a nyugati nyelvészeti hagyomány nagyjából azt a szélsőséges nézetet képviseli, hogy nincs közvetlen kapcsolat nyelvi jelentés és alak között, a kapocs lényegében önkényes. Egyetlen kis kivétel a hangutánzás jelensége, de a hangutánzó szavak igazából kis számban vannak jelen a szókincs egészében.

Igaz ez minden nyelvre?

Egyáltalán nem. A nyugati nyelvészek is elismerik azt, hogy különösen a ragasztó nyelvek tudják nagyon jól beépíteni, „bekebelezni” magukba a hangutánzó szavakat. (Ennek oka, reméljük előző dolgozatunk után, mindenki számára nyilvánvaló.) A kutatások megmutatják, hogy a vizsgált ragasztó nyelvekben a hangutánzó eredetű szavak száma nagyon magas. A japán viszonylag alaposan és mélyen megvizsgálták e tekintetben, sok munka született a japán hangutánzó szavakról, magas arányukról. A koreait szintén alaposan tanulmányozták ebből a szempontból. Keith M. McCune feltérképezte a szintén ragasztó indonéz nyelvet³ és gyakorlatilag minden indonéz szóban megtalálta a hangkövető részt.

Hinton, Nichols és Ohala (HNO) átfogó munkát szerkesztett e tárgy körében⁴.

„A hangkövetés, a hangok jelképes használata (sound symbolism) jelentés és alak közötti közvetlen kapcsolat. Az emberi nyelvnek van olyan megjelenése mikor a hang és jelentés teljesen összekapcsolódik. Többfokozatú átmenet állítható fel e megnyilatkozások és azon teljesen szokványos, önkényes nyelvhasználat között, mikor hang és jelentés között valószínűleg egyáltalán nincs közvetlen kapcsolat.”

A hangkövető szavak osztályozása többféle, japán kutatók két fő csoportot szeretnek megkülönböztetni, HNO-nál olvasható: *„Olyan nyelvek, mint a japán vagy a koreai bővelkednek megkettőzött hangkövető kifejezésekben, ezeket a japán tudósok hagyományosan két fő osztályba sorolják: egyik az ún. giseigo vagy giongo szavak (szó szerint „hangutánzó szavak”) csoportja, másik az ún. gitaigo szavak („beállítódás-utánzó szavak”) halmaza.”*

Más tudósok több csoportot különböztetnek meg, HNO így ír:

„Testi hangok követése: Bizonyos hangok vagy hanglejtési minták használata a beszélő belső lelki, vagy testi állapotainak kifejezésére. Ez ... a hangkövetés élettani gyökeréhez (és általában a nyelv eredetéhez is) kapcsolódik ...

Utánzó hangkövetés: A környezeti hangokat kifejező hangutánzó szavakhoz és kifejezésekhez kapcsolódik. ... Nagyon gyakran a nyelvek a mozgást is a hangok kifejezésére használt hangkövetéssel egyezően fejezik ki. ... a hangok üteme és a mozgások üteme olyan közel áll az emberi idegrendszerben, hogy gyakorlatilag elválaszthatatlanok. ... ahogy az emberek az ütemes hangokat át tudják fordítani ütemes mozgássá, ugyanúgy meg tudják ezt tenni visszafelé is: az ütemes mozdulatokat át tudják fordítani hanggá, beleértve a hangkövető nyelvi alakokat is. ...

Együttészlelő hangkövetés: ... a hangkövetés e birodalma a nem hang jelenségek hang jelképként való használatát jelenti. Az együttészlelő hangkövetés az a folyamat, amikor bizonyos magánhangzók, mássalhangzók vagy egyéb hang jellegzetességek (pl. hangsúly, -erő, -lejtés, stb.) következetesen fejezik ki a dolgok látási, tapintási, vagy egyéb sajátosságait, mint például méretet vagy alakot. Például az ínynél képzett mássalhangzók és a magas magánhangzók gyakran kicsinyítést és egyéb kis dolgokat fejeznek ki. ...

Megállapodás szerinti hangkövetés: Bizonyos hangzók, vagy hangzócsoporthoz társítása bizonyos jelentéssel: pl. a „gl” a glitter, glisten, glow, glimmer, stb. szavakban (csillogás, ragyogás, izzás, pislákolás). ... Van egy kis vita, hogy ez a csoport tényleg ide sorolható-e, vagy e helyett szóelemként (morfémaként) kezelendő-e inkább.”

A Czuczor Gergely és Fogarasi János készítette „A magyar nyelv szótára” (CzF) a hangutánzó szavakat, és ezen belül a kedélyszavakat és az indulatszavakat különbözteti meg:

„Hangutánzó: ... a természeti hangok követése, utánmondása által keletkeztek, milyenek nyelvünkben aránylag végtelen nagy számmal vannak, és pedig vagy mint önálló szók, pl. csepp, szí, szél, síp, dob, horly, kerty, szusz; részént mint elvont gyökök, pl. böf, bugy, csacs, csatt, csett, csisz, csön, csör, csur, don, döb, dör, dirr, durr, föcs, füty, gág, hars, hor, hör, kocz, kon, kop, koty, köh, kuruty, locs, toty, mocz, mok, nyaf, nyif, nyik, patt, poty, pöf, pön, pör, puf, recz, rop, roty, suh, szisz, top, zör stb.”

³ McCune, Keith: The internal structure of Indonesian roots, Doctoral thesis at University of Michigan in 1983, published in 1985. Badan Penyelenggara Seri Nusa, Universitas Katolik Indonesia Atma Jaya (Jakarta)

⁴ Hinton, Nichols, Ohala (eds): Sound Symbolism, Cambridge University Press, 1994.

Használják az indulatszó kifejezést, a következő meghatározást adják rá: „*Oly szó, vagyis beszédrész, mely által különösen indulatinkat fejezzük ki, s melyre indulatink által mintegy ösztönöztenve szoktunk kifakadni.*” Példák CzF alapján: 1) Öröm: ujj, ujjong, stb. 2) Fájdalom: jajj, fáj, stb. 3) Csodálkozás: ejj, ni, stb. 4) Gúny: úgye, lám, stb. 5) Vágy: vágy, oh, bár, stb. 6) Buzdítás: no, uccu, uszu, stb. 7) Csönd: csitt, piszt, stb. 8) Iszony, undor: huh, jujj, stb. 9) Csillapítás: hó, hő, hők, stb. 10) Sajnálkozás: kár, fáj, stb. 11) Kétkedés: vajh, stb. 12) Tudakozás: hogy, vajh, stb. 13) Ráhagyás: hagy, stb. 14) Bosszankodás: eh, heh, stb. 15) Kínálás: ne, nesze, neh, stb. 16) Figyelmeztetés: a, e, ni, né, lá(m), stb.

Mindemellett — ugyan nem határozzák meg, de — használják a kedélyszó megnevezést is: az ember belső állapotát kifejező, bemutató szavak ezek, visszaadják az ember által kibocsátott hangokat, amikor valamilyen belső állapotának, érzéseinek, stb. hangot ad, s ezek valamely külső hangban jelentkeznek. E csoport a hangutánzó szavak halmazának alcsoportja. Példák e gyökökre: ah, áh, ám(ul), át(ok), eh, ih, un, út(ál), bár, beh, bü, fáj, för(med), hál(a), huj, jaj, saj, sany, sóh, sop, sóv, szán, ször(ny), vágy, á, isz(ony), út(ál), bán, bú, foh, ha, har, hu, kac, nyih, szen(v), vih, vid, zor(d), stb. Látható, hogy átfedés van az indulatszavak és a kedélyszavak között.

Mindezek mellett CzF a gyököt alkotó hangok sajátosságaiból származtatva nagyon sok gyök jelentésének hangji eredetét megadja.

Hangkövetés a magyar nyelvben

Saját tapasztalataink, valamint részben a fenti meghatározások alapján a következő osztályozást használjuk:

Hangulat-, indulatutánzó szavak az emberek belső állapotát, hangulatait, indulatait fejezik ki. A belső érzések, ösztönök jórészt hirtelen kitörésével születnek. Igazából nem utánoznak, hanem kifejeznek; az ember „kimondja” hangulatait, érzését, indulatait. E csoport többé-kevésbé a HNO osztályozás „testi hangkövetésének” és a CzF féle kedélyszóknak és indulatszóknak felel meg. (Azért vannak különbségek; nem tartjuk ide tartozókat HNO osztályozást tekintve azokat az emberi hangokat, melyek nem valami belső indulatot, érzést fejeznek ki, s csak egyszerűen valamely emberi hangot utánoznak, pl. köh = köhögés, stb. Szintén nem tartjuk ide tartozónak CzF osztályozásból a 6. buzdítás, 9. csillapítás 15. kínálás, 16. figyelmeztetés csoportokat.) Legalább 50-70 gyök tartozik ebbe a csoportba.

Példák: néhány gyök és pár szó a szöbokok első szintjéről:

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
u	un undor utál
ujj	ujjong
jaj	jajdul jajgat jajong
á	ámul ábránd álmom áhít
oh	óhaj
hál	hálás

Indító, noszogató szavak az emberek erősebb belső ösztönzőiből erednek, — hasonlóan a hangulatutánzó szavakhoz, — de használatukkal külső hatást akarunk elérni, valamely cselekvést megindítani, megállítani, stb. szeretnénk. CzF e szavakat a kedélyszavak alcsoportjának tekinti. Körülbelül 20-30 gyök tartozik ebbe a csoportba.

Példák:

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
no	nosza noszog(at) nógat
hő	hőköl
csitt	csitteg csitít
haj	hajt hajsz(a)
né	néz

Néhány esetben átfedés van más csoportokkal, pl. a „csitt” nem csak nógatószó, hanem hangutánzó is. E csoportot esetleg a hangulatutánzó alcsoportjának is tekinthetjük.

Hangutánzó szavak amennyire csak lehetséges a lehető legjobban adják vissza a természeti, művi vagy emberi hangokat. Ez a hangkövetés jelenségkörének legjobban ismert és legkönnyebben megérthető része. A magyarban nagyon sok hangutánzó gyök van, a tudósok kb. négy - ötszázat tartanak annak. Hangutánzó eredetű szavunk természetesen sokkal több ennél, hiszen minden hangutánzó gyökből képzett szó ilyen.

Példák gyökökre, szavakra (a szóbokrok első szintjéről):

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
puf	puffan pufog puffaszt pufi pufók
pöf	pöffen pöfög pöffesz(kedik) pöfék(el) pöffeteg
potty	pottyán potyog potya

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
pötty	pöttyen pöttyed pötyög pöttyös
pukk	pukkan pukkad pukkaszt puki
pat	pattan pattog pattint pata patkó patak
pih	pihen piheg pihe
puh	puhít puhul puhos puha puhán puhány puhatol
tip	tipeg tipos tipor
tap	tapad tapod tapos tapint tapics(kol) tapog(at) tapasz taps

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
	tapló tappancs
berr	berren berreg
csap	csappan csapong csapdos csapkod csapó csapód(ik) csapodár csapott csapat csapás csapda
zuh	zuhan zuhog zuhany zuhatag zuhé
csúsz	csúszik csusszan csúszó csúszott csúszka csuszam csúszda
szisz	szisszen sziszeg
izz	izzik izzít izzad izzaszt izzó izzás

Mozgásutánzó szavak: Ahogy HNO írja, belső idegrendszerünkben a hang- és a mozgásérzékelés nagyon közel áll egymáshoz. A mozgáskifejező szavak nem csak egyszerűen kifejezik a mozgást, de valamilyen „mozgásutánzásra” is emlékeztetnek. Azt a belső érzetet keltik, hogy a gyököt alkotó hangok „utánozzák” a mozgást. A kapocs néhány esetben eléggé elvont, más esetben viszont a mozgás által okozott zaj, zörej, hang lehet az összekötő. A mozgásutánzó gyökök száma valahol 100 – 150 között van, vagy még egy kicsit nagyobb is. (Kis átfedés van a hangutánzó- és a mozgásutánzó szavak között, néhány gyök itt is, ott is felsorolható.)

Példák:

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
bill	billen billeg
ball	ballag
bic	biccen biceg
boly	bolyog bolyong bolydul
dóc	döccen döcög
fity	fittyen fityeg fittyed fityma
lib	libben libeg
leb	leben lebeg lebeny lebernyeg lebzsel
lob	lobban lobog
moc	moccan mocog mocarog
moz	mozzan mozog mozdul

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
rez	rezzen rezeget rezdül reszket (rezked)
ráz	rázint rázogat rázódik rázkódik rázat rázó rázott rázás
roz	rozzan rozog(a) rossz (rozz)

Jellegutánzó szavak „utánozzák” (= követik) valamely természeti, művi vagy emberi jelenség sajátosságait. A gyök és jelenség közötti kapcsolat elvontabb, mint előzőleg. A mozgásutánzó szavak ebbe az irányba megtett első lépés, – a jellegutánzó szavak alcsoportjának is tekinthetőek –, de más egyéb szavak is vannak, melyek hangzói erősen emlékeztetnek a leírt jelenség természetére.

Természeti jellegutánzásra példák:

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
vil	villan villog villong villó(dzik) villám villany világ
csill	csillan csillog csillag csillám csillár
tün	tűnik tűntet

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
	tündököl tűnődik tünedez(ik) tűnő tünékeny tündér tünemény

Alakutánzásra példák:

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
ker	kerít keret kerül kering keres kerek kerge kerék kert kéreg
kör	körít köröz körös körül köret körny(ék) körönd körlet köröm körte
kor	korsó korong korona korlát kormány

<i>Gyök</i>	<i>Szavak (1. szint)</i>
	kornyad kórász
kar	karika karima karéj karám

A hangkövetés aránya a magyar nyelvben

Kutatók megvizsgálták a hangkövetés arányát nyelvünkben, és érdekes eredményeket kaptak. Virág Kálmán munkájának⁵ első részében 450-480 különböző hangforrást azonosított, ez hasonló mennyiségű hangutánzó gyököt jelent.

Mi is elvégeztünk egy előzetes kutatást e területen. A CzF-ban szereplő gyököket csoportosítottuk saját osztályozásunk szerint és a következő arányokat találtuk: hangulatutánzó és nógató szavak: kb. 5 %, hangutánzók kb. 25-30 %, mozgásutánzók: kb. 10 %, egyéb jellegutánzók: kb. 20 %; mindösszesen: kb. 60-65 %. Ezek csak körülbelüli értékek, különösen a jellegutánzóké, azok nehezebben meghatározható volta miatt. A kutatást még folytatnunk kell, nagyon sok gyök alapos, mély elemzése feltár utánzó jelleget, úgyhogy ezen arányok – főleg a jellegutánzóké– várhatóan magasabb. Alapos, mély elemzéssel magasabb értékeket kaphatunk, a munka eredménye nagyban függ a kutató „fülétől”.

Másokat is megkértünk e besorolás elvégzésére, többé-kevésbé hasonló arányokat kaptunk, de nagyobb eltérésekkel, vannak, akik jobban hallják a hangkövető jelleget a gyökökben, szavakban, mások kevésbé. (Mindegyik válaszadónak volt már előzetes ismerete e területen, nem „egyszerű, átlagemberek” voltak.) Az eredmények kissé jobban szórnak: közvetlen hangkövető gyökök (hangulatutánzás, nógató, hangutánzás) kb. 25-30 %, közvetett hangkövetés kb. 5-10 %. Ez magas aránynak számít, főleg ha figyelembe vesszük, hogy széles körben nem elterjedt tudás és gyakorlat a gyökök, szavak ilyen szempontú azonosítása.

E területen még további mély és rendszerezett kutatásra van szükség.

A hangkövetés lehetséges magyarázata

A hangulat kifejező, nógató és hangutánzó szavak esetén a szó jelentése és alakja közötti összefüggés egészen egyértelmű, a szó utánozza a természet, műszaki eszköz vagy ember által keltett hangot. A mozgás és egyéb jellegutánzó szavaknál a kapcsolat a jelenség és a szó között sokkal elvontabb.

A hangutánzás (valamint hangulatutánzás, nógató) magyarázata egészen könnyű; az adott szó jó hangutánzó, ha amennyire csak lehetséges emlékeztet a kifejezett jelenség keltette hanghatásra. Ez egyszerű „másolási eljárás”. A szó hangzói és együtthangzásuk amennyire csak lehetséges kell, hogy emlékeztessenek az eredeti hanghatásra. A szó hangzóit a jelenség hanghatásához való hasonlósága alapján választjuk ki. E hasonlósági követelmény nem csak az egyedi hangokra, hanem csoportjukra, együtthangzásukra is fennáll.

A jellegutánzás (beleértve a mozgásutánzást is) magyarázata nehezebb. Itt a „másolt”, kifejezett jelenség elsősorban nem egy hanghatás, hanem egyéb, sokkal elvontabb jelenség, annak sajátosságai, jellemzői; például mozgásfajta, természeti hatás (pl. villámlás), alak, vagy valami más. E jelenségkörök eredményes nyelvi bemutatása nem könnyű, de nagyon sok esetben mégis jól megtehető. Alapja a hangzók hangtani sajátosságaiban rejlik.

CzF az emberi beszéd hangzóinak alapvető sajátosságaival magyarázza ezt a jellegutánzást. Nem állítják, hogy minden hangzónak egyértelmű, tiszta, biztos jelentése van, de azt igen, hogy minden hangzónak van valamilyen jelentéskezdeménye,

⁵ Virág Kálmán: Rend a szóhalmazban. <http://nyelvetgenetika.uw.hu>

amely többé-kevésbé meghatározza, hogy azok milyen érteménycsírát hordoznak magukban, milyen irányba mutatnak a szavak létrehozásakor. Magyarázatuk nagyban megállja a helyét.

A hangok kifejezési jellemzői két tényezőre épülnek. Az első a hanghatás, az, hogy a hang milyen hatást tesz a hallgató „fülére”, milyen benyomást okoz. A második a hang kiejtéséhez szükséges izommunka belső érzete.

E jellemzők különböznek mássalhangzók és magánhangzók esetén. Mássalhangzóknál létrehozás és hanghatás is összetettebb általában; a beszédszerveknek pontos mozgásokat kell végrehajtaniuk (pl. zárás és nyitás, vagy feloldás), pontos rést kell tartaniuk, stb. E kifinomult létrehozás összetett, jellegzetes hanghatást hoz létre. Magánhangzók esetén a beszédszervek mozgása nem ennyire összetett, az eredmény is egyszerűbb. Hanghatásuk lényegében a szájban kialakuló rezgő üreg nagyságától függ, gyakorlatilag ez az egyetlen jellemző, amit a beszédszerveknek „be kell állítaniuk”; minél nagyobb a rezgő üreg, annál mélyebb a létrehozott magánhangzó. Ez nem azt jelenti, hogy a magánhangzóknak nincsenek saját jellemvonásaik, csak azt, hogy sajátosságaik kevésbé kifinomultak, változatosak, jellegzetesek, mint a mássalhangzóké; vagyis egyszerűbbek.

A mássalhangzók sajátosságai

A mássalhangzók jellemzői a következőkre alapulnak: 1) létrehozott hanghatás, 2) kiejtés izommunkájának belső érzete.

A mássalhangzók létrehozásában résztvevő beszédszervek:

1. Nyelv. Legfontosabb, legmozgékonyabb szervünk a beszédlétrehozásban, nem véletlen, hogy a magyar ezzel a szervvel nevezi meg a beszéd jelrendszerét, a nyelvet.

2. Ajkak. Állásuk, s néhány esetben zárásuk, felnyílásuk vagy esetleg az általuk képzett rés, nagyon fontos szerepet játszik a hangzók alakításában.

3. A hangszálok rezgése adja a hangok zöngéjét.

4. A száj-, torok- és orrüregben alakul ki a hang. Az áll le és fel mozog a hangképzésnek megfelelően.

Fentieknek megfelelően a magyar mássalhangzóknak a következő fő sajátosságai vannak:

1. Alapvető jelleg. A következő fő fajták szerint csoportosítjuk: „pattanó” hangok (zárhangok: zárás és nyitás történik); „huzamos” hangok (réshangok: a levegő folyamatosan áramlik ki egy keskeny résen át); átmeneti s egyéb hangok: „csusszanó” hangok (zárás majd ennek feloldása egy réshangba megy át), „pergő” hang (ismétlés), „libbenő” hang (egy enyhe zár fellebben).

2. Hely, ahol mindez történik (ajkak, ajkak-fog, fog, fogíny, íny, torok, gége, stb.) befolyásolja az első pont szerinti alapjellegét.

3. A hangszálok rezegnek-e vagy sem (zöngés vagy zöngétlen hang).

4. Az orrüreg rezeg-e vagy sem (orrzöngés hang-e vagy sem).

Fenti szempontok szerint elemezhetők a mássalhangzók jellemzői. Néhány példa:

T

Erős pattanó (zár) hang. A fognál képezzük, a nyelv zár a fogsorhoz, majd felpattan.

Akkor használjuk, amikor valamely erős, kitörő, vagy kemény jelenséget kell kifejeznünk, például tör, tett, tok, stb. Nyilvánvaló szerepe képzői feladatkörében, főleg erős, másra ráható, műveltető cselekvések képzésre szolgál, például dolgozat, mos-at, okos-ít, zöld-ít, stb.

D

Közepesen erős pattanó (zár) hang. Kevésbé erős, mint a T, mivel a zöngéképzés elvesz a légerőből. Ezt leszámítva ugyanúgy képezzük, mint a T-t.

Képzőként szerepe egyértelmű, általában középerős, középhatályos tettek, cselekvések, történések képzésére használjuk. Jórészt saját magára irányuló önható, vagy szenvedő igéket képzünk vele, például mos-d(ik), für-d(ik), okos-od(ik), piros-od(ik), él-ed, stb.

N

Lágy zárhang, a D-hez közel, azzal egyező módon képezzük, annyi többlettel, hogy még egy kis levegőt kiengedünk az orrüregen keresztül, ami még inkább csökkenti a légerőt. Nem élesen felpattan, hanem inkább lágyan felnyílik, „feloldódik”.

Akkor használjuk, amikor valamely jelenség lágy, egyszeri megtörténtét szeretnénk kifejezni, pl. nő, növekedés; sokszor a jelenség megtörténtét hosszabbítja kissé, pl. bolyog → bolyong, tolog → tolong, zibog → zibong, stb. Mint igeképző a mozzanatos igéket képzik, pl. kopp-an, dobb-an, rett-en, stb. (Érdeemes összevetni a gyakoriság-igékkel, pl. kop-og, dob-og, rett-eg, stb.)

Sz

Huzamos (rés) hang, zöngétlen, a nyelv rést alkot a foggal és a fogínnyel.

Nagyon gyakori hangutánzó szerepe – pl. szisz, szusz, szesz, szól, szél, stb. - mellett gyakran használjuk a huzamosság, időbeli tartósság kifejezésére. Képzőként feladata a tartósság kifejezése, mind főnevek, pl. lelk-ész, jog-ász, szül-ész, csillag-ász, stb. mind főnevek és igék, pl. vad-ász, hal-ász, madar-ász, stb. képzésekor.

Z

Huzamos (rés) hang, zöngés, a nyelv rést alkot a foggal és a fogínnyel.

Nagyon gyakori hangutánzó szerepe – pl. zizz, zúz, zaj, zúg, zuh, stb. - mellett gyakran használjuk képzőként a tartós tevékenységek, történések kifejezésére. Huzamos, tárgyias igéket alkot, pl. fül-ez, fej-ez, por-oz, labdáz, stb.

R

A nyelv zár a fogsor mögötti ínnyel, majd felpattan, majd megint zár, és mindez ismétlődik néhányszor. Nem könnyű kiejteni e hangot, (szellemi és izom) erő szükséges hozzá.

Különleges sajátossága az ismétlés, ez az egyetlen hangunk e tulajdonsággal. Nagyon sűrűn kell ezt kifejeznünk, emiatt a R-t nagyon sokszor kell használnunk, és ezen belül is különösen sokszor a gyökök második mássalhangzójaként; a R messze leggyakoribb mássalhangzó e helyen. Ennek oka, hogy ismételni csak valamit lehet; azt először ki kell fejezni, és ezután jöhet csak az ismétlés tényének jelölése. Példák: for(og), für(dik), fúr, fer(geteg), kör, ker(ing), kor(ong), pör(ög), per(eg), stb. Első mássalhangzóként is gyakran az ismétlést mutatja, pl. ráz, rezege, reszket, remeg, repül, rebben, robban, de nagyban jelentkezik az erő kifejezése is, pl. erő, ár, robban, ráz, ró, stb.

L

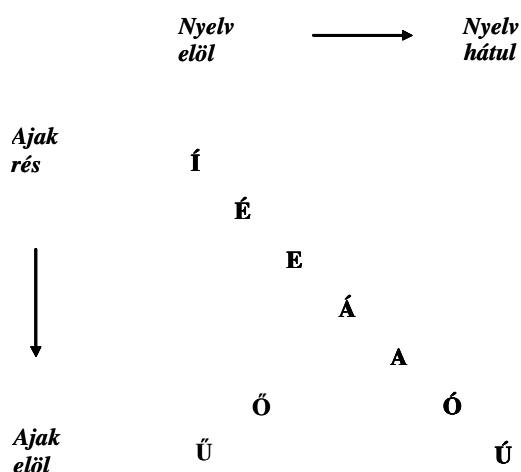
A nyelv peremének elülső része vagy hegye enyhén zár a fogsor mögötti ínnyel, majd rögtön felnyílik, fellebben. Puha, lágy lebbenő, libbenő hang.

E lebbenő jellegzetessége miatt a L nagyon gyakran a libbenő-lebbenő mozgást, folyást, folyamatot, folyamatosságot mutatja. Például libben, lebben, lobban, lafog, lappang, lassú, lép, láb, lóg, lódul, stb. Mint igeképző a tevékenységek folyamatosságát fejezi ki, például fül-el, fej-el, por-ol, kez-el, stb.

Mindegyik mássalhangzó vizsgálható a fentiekhez hasonlóan, elemezhetjük képzési jellemzőiket, használati sajátosságait. A magyar nyelv erősen hajlik a mássalhangzók képzési jelleg szerinti használatára, mind a közvetlen hangutánzás, mind a közvetett jellegutánzás esetén is.

A magánhangzók jellemzői

A magánhangzók sokkal egyszerűbb hangok, mint a mássalhangzók. Lényegében a rezgő üreg nagysága a legfontosabb, ami meghatározza a magánhangzó magasságát (rezgésszámát). A rezgő üreg alakja is befolyásolja a felhangokat (formánsokat), a magánhangzó színét. A rezgő üreg nagyságát és alakját lényegében a nyelv és az ajkak (valamint az áll) állása határozza meg. Végigmondva az I, É, E, Á, A, Ó, Ú sort érezzük, hogy nyelvünk előlről hátrafelé mozog, ajkunk pedig előrefelé a keskeny résből. A rezgő üreg egyre nagyobb, a hullámhossz nő, a magánhangzó egyre mélyebb.

Az Ő és Ű nagyon érdekes hangok; az Ő esetén nyelvünk úgy áll, mint az Ę-nél (ez az E és az É közötti hang), az ajkak pedig egyeznek az Ó szerinti állással. Az Ű esetén nyelvünk egyezik Í szerinti állásával, ajkaink pedig az Ú-nak felelnek meg. Tehát főleg a nyelv állása határozza meg a magánhangzó magasságát, mélységét.

Fentiek következményeként a magánhangzók főleg fokozati, átmeneti minőségeket fejeznek ki, például közel-távol, kicsi-nagy; a magasabb magánhangzók a közelséget, kicsiséget, a mélyebbek a távolságot, nagyságot mutatják. Ezt nem csak ellentétpárokban, hanem fokozatokban is megtalálhatjuk.

Példák:

	<u>közel-távol</u>	<u>kicsi-nagy</u>
Ellentétek:	itt – ott, ide – oda, ily – oly, ez – az, erre – arra, ennek – annak,	lik – luk, csip – csup, dirib – darab, pip – púp, gyim – gyom, csikló – csukló tipeg – topog rebben – robban,
Fokozatok:	itt – ott – túl	libben – lebben – lobban, libeg – lebeg – lobog

Összegzés

A hangkövetés széles körben elterjedt jelenség a magyar nyelvben, úgy gondoljuk, mélyen nyelvünk eredetében gyökerezik.

Ahogy láttuk, gyökeink nagy része hangutánzó, a hangulatutánzó és nógató gyökökkel együtt - melyekkel a közvetlen hangkövető gyökök csoportját alkotják - legalább a gyökök egynegyedét, egyharmadát teszik ki. Nagyon sok közvetett hangkövető (mozgásutánzó és egyéb jellegutánzó) gyökünk van. Ahogy láttuk, legalább a gyökök egyötöde, egynegyede tartozik ebbe a csoportba, de ez nagyban függ a besorolást végző személytől, milyen mélyen érzi a hangzók használatában a jellegkövetést. Várakozásaink szerint ez az arány még ennél is jóval magasabb lesz, ha egyre mélyebben, alaposabban felfedezzük a gyökök, hangok sajátosságait.

A hangkövetés adja meg az alapot a magasabb szintű nyelvi elemek, gyökök, képzők értelmezéséhez, magyarázatához.

E felfedezéseknek nagy hatásuk lesz a nyelvtanításra is.

Szakirodalom:

Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia 1862-ben.

Hinton, Nichols, Ohala (eds): Sound Symbolism, Cambridge University Press, 1994.

Lyons, John: Semantics. Cambridge University Press, 1977 – 1996.

McCune, Keith: The internal structure of Indonesian roots, Doctoral thesis at University of Michigan in 1983, published in 1985. Badan Penyelenggara Seri Nusa, Universitas Katolik Indonesia Atma Jaya (Jakarta)

Virág Kálmán: Rend a szóhalmazban. <http://nyelvgenetika.uw.hu/>

(folytatjuk)